

ומעל לכול — הטביעה את חותמה על יהדות מזרח-אירופה (פולין, ליטא, רוסיה).

היהדות האשכנזית הצליחה להקים רשת של קהילות אוטוֹנומיות, וזאת למרות מצבה המדיני הקשה, אפשרויותיה הכלכליות המוגבלות והיעדר יציבות בתנאי חייה. עצמאותן של הקהילות, שהיו בדרך כלל זעירות, יגקה בעיקר משני מקורות שונים זה מזה: (1) "דין-תורה" — החוק התלמודי שהופר על-ידי כל בני-הקהילה כסמכות דתית עליונה; (2) הסכמתם ואישורם הרשמי של השלטונות החילוניים הזרים. כתבי-זכויות (privilegia), שהוענקו לקהילות מטעם השליטים (מלך, נסיך, הגמון), שיצבדו אמנם את היהודים והגדירו כ"עבדי-האוצר" (servi camerae), אולם גם הבטיחו את מעמדה של הקהילה וזיכו אותה באוטונומיה דתית וארגונית. הנהגת ענייני הקהילה וסמכות הביצוע נתונות היו בעיקר בידי רבנים ופרנסים (גם האחרונים היו תלמידי-חכמים). כוח הכפייה שבידיהם, שהיה כרוך בשימוש בחרם ובשעת הצורך גם בפגיעה לשלטונות, הכריח אף את הסרבנים שבבני-הקהילה לסור למשמעתה.

ישיבתו של תלמיד-חכם במקום הקנתה לתושביו זכות להכריע בעצמם בענייני ציבור ודת ומנעה, בדרך כלל, התערבות מבחוץ של מנהיגים יהודיים מוסמכים אחרים; ומכאן טעם נוסף להוקרתם של תופשי-התורה ומפרשיה ואפשר גם לשאיפה הרואה להיות תלמידי-חכם. הרבנים דנו בשאלות השעה מנקודת-ראות המשפט המסורתי, ולפי הצורך תיקנו על-יסוד זה תקנות וגזרו גזרות. פעולתם זו ופעילות הקהילות סייעו הרבה לשמור על אחדות האומה ועל רציפותה ההיסטורית.

הגולה היהודית באירופה חסרה באותה תקופה כוח מרכזי או מוסד עליון מוסמך — כדוגמת הסנהדרין, הנשיאות בא"י או הגאונות בבבל. לכל קהילה היו תקנות ומנהגים משלה, וכל אחת, גם הזעירה שבהן, הקפידה על עצמאותה. רק גזירות, לרוב בימי ירידים, היו מתכנסים באיכות קהילות אחדות ("כנופיה" של חכמים) ותיקנו תקנות המחייבות את כל הקהילות שייצגו אותן. ועם זאת היה גם לקהילות מעוטות-אוכלוסין אלו כוח

2. היהדות האשכנזית (מן המאה העשירית עד סוף המאה הט"ו). —

(א) תנאי חייה ואופיה; (ב) מנעה עם הסביבה; (ג) אופי החינוך; (ד) החינוך היסודי; (ה) תוכנית-הלימודים; (ו) דרכי-הוראה; (ז) חינוך בנות; (ח) ישיבות; (ט) לימוד עצמי וחינוך מכוננים; (י) המורשה.

(א) תנאי חייה ואופיה של יהדות אשכנז. כבר במאה העשירית התחילה להתרקם חטיבה תרבותית יהודית מיוחדת במרכזה של "מלכות-אדום" הנוצרית, כלומר בערי צפון-צרפת ומשתי גדות הריינס. בפיקוחם ובהדרכתם של חכמים גדולים (החל ברבנו גרשום מאורי-הגולה, תלמידיו חכמי לוטר, רש"י ובעלי-התוספות ועד לר' יעקב בר' משה הלוי ור' ישראל איסר"ל), חותמי התקופה ומסכמיה) נתגבש אופיה המיוחד של היהדות האשכנזית. בקהילות אשכנז, צרפת ולוטר (לותארינגיה) נקבעו מעט מעט דפוסי-חיים, סדרי-חברה, השקפות-עולם, מגימות-יסוד, דרכי-לימוד ואף מטבעות-לשון, צורות-הבעה, ואופני חישה והגבה, שעתידים היו להשפיע על התפתחות היהדות כולה עד ימינו.

מהר"ל



היהדות האשכנזית היתה כמעט מונוליתית, בעלת מגמה תרבותית אחידה, ועם זאת ערה גם לבעיות הזמן. יהדות תורנית זו, שהנחילה נכסי-צאן-ברזל בפרשנות המקרא ובפסקנות התלמוד, לא תרמה תרומות חשובות לחכמות החיצוניות. אף הפרת פניהם ענתה ביהודי אשכנז, ששונים הם מאחיהם הספרדים. לפי עדותו של ר' מנחם בר' זרח הספרדי (המאה הי"ד) "ידוע ומפורסם, כי צורות אנשי אשכנז משונות מצורות אנשי ספרד... לפי האקלים ומהלך-השמש והכחות שעליהם שמשנים האויר, משתנים בזה מיני הצמחים והפירות והאוכל מהם ישוב כפי מזגם ולכן ישתנו הלשונות והצורות... וכפי רוב וגודל שינוי הצורות ישתנו הדעות" ("צדה לדרך" א, א, לו).

למושג זה "יהדות אשכנז" משמעות ארצית-תרבותית מורחבת, שהרי יהדות זו התפשטה ברחבי צרפת וגרמניה, עיצבה את פניה של יהדות אנגליה, שלחה את שלוחותיה לאיטליה (שממנה הושפעה בתחילת דרכה), לבוהמיה ולארצות הסמוכות,

היא"ג), "יש לנו לעשות קל-חומר בעצמנו מעובדי-אלילים אשר אינם מאמינים" והם "עומדים כאלמים" בבית-יראתם ("ספר עמודי גולה", הנקרא "ספר מצוות קטן", סימן יא). ועם כל אלו, לא הגיע מגע זה לכדי השפעות חינוכיות-תרבותיות פורמאליות.

מגע מסוג אחר קם בתחום הדת כתוצאה מפולמוס מתמיד, שצמח על-רקע הניגוד שבין הדת היהודית והנוצרית. אפשר שיש בכך מן היחס הדיאלקטי שבין התקרבות כלכלית מזה והתרחקות רעיונית מזה. בימי הביניים היו שכחים ויכחים דתיים בין יהודים ונוצרים — בין בפגישות-עראי בין בפגישות רשמיות (כגון ויכוח פאריס ב-1240). מלבד זאת נשמעו דברי פולמוס ספרותי בכתבי התקופה — פרשנות, פיוט, מחשבה, ועוד. פולמוס זה הצריך בקיאות והתעמקות בכתבי הדת היהודית והנוצרית כאחד, כפי שניתן ללמוד מן הספר "נצחון" של ר' יום-טוב בן-שלמה ליפמאן-מילהויזען (חי במאות י"ד-ט"ו). אולם בקיאות זו לא היה בה כדי לגשר על-פני התהום שבין שתי הדתות.

טופחה הרגשה של "אתה בחרתנו" ושל "לא שם חלקנו כהם", שהיתה מעמודי-התווך בבניין הרעיוני והמעשי של היהדות ולכך היו תוצאות בחינוכם של הצעירים בדורות אלו ובדורות הבאים. מדגים זאת פירושו של רש"י (1040-1105) לתורה, שהבליע בתוכו נטיות פולמוסיות ותורות תיאולוגיות עממיות, ושימש בכל הדורות כמכשיר חינוכי חשוב ביותר.

(ג) אופיו של החינוך. יהודי צרפת ואשכנז ינקו הרבה מן המורשה התלמודית של א"י, אבל גם ממורשת בבל. מורשה תלמודית זו, היא שהתוותה את דרכי התפתחותה הפנימית של היהדות האשכנזית, השליטה בה ערכים והציבה ציונים לעתיד, במיוחד בתחום האידיאלים החינוכיים. עדות מובהקת לכך הן הלכות תלמוד-תורה שבספרי הפוסקים (בכללם "משנה-תורה" לרמב"ם שהשיע גם באשכנז) וגם "שורש התורה" שבתחילת הספר "לקח" לר' אלעזר מזורמישא (1176 בקירוב-1238), שאיינו אלא מחרות של מאמרי חז"ל בענייני חינוך. התמסרותם זו של בני-התקופה לנחלת העבר, השאיפות הרורחות בהם, ההגבלות המדיניות והתרבותיות, חשיבותו המציארית והסמלית של החכם, תודעת הגלות ותוחלת הגאולה — כל אלו עשו את אשכנז מרכז דתי וחינוכי יהודי, שהישגיו הלימודיים היו מרובים ביותר.

החינוך לא שימש לחכמים-מחנכים באשכנז כנושא לעיון שייטתי ולגיסוס עיוני, אלא היה בעיניהם פעולה מעשית המכשירה לחיים שלמים. הוא לא היה מכוון כל עיקר להקנת מקצוע, ואף לא להישגים שכליים גרידא, שכן "לא ילמד אדם שום תורה, אלא המביאה לידי יראת-שמים" (ספר חסידים, סימן תשנב). לפיכך לא הסתפק החינוך בהקנת ידיעות, אלא שאף לעצב דמות של למדן, שיהא מסור למורשת העבר, נושא בעול ההווה ומזדהה עם תקוות העתיד. חשיבותה של מסכת האמונות והדעות בכך, שהיתה עתידה לקבוע את פרצופו הרוחני-הדתי של החניך — מתוך הנחה שחינוך המנותק מן המעשה קרוב להפסד. מכאן מסתברת הגדרת רש"י את המושג "חינוך" — "כניסת אדם או כלי לאומנות, שהוא עתיד לעמוד בה" (לבראשית יד, יד). כלומר — חינוך מעשי-מוחשי.

רוחני מרובה, וסדרי החינוך שלהן עלו בהרבה על אלו שבסביבה הנוצרית. ולא עוד, אלא נתקיים מגע תכוף בין הקהילות, בעיקר בשלבי החינוך העליון. תלמידים היו עוברים ממקום למקום, כדי להתאבק בעפר רגליהם של הרבנים הגדולים, ונדידות אלו חיזקו את הקשרים בין קהילות-אשכנז.

מן המאה הי"א (מסעי הצלב) ועד סוף ימי הביניים נרקמה ההיסטוריה היהודית בתחום הצרפתי-האשכנזי על-רקע שלשלת ארוכה של צרות ורדיפות. ספרות הזמן, בפרט הקינות והסליחות, משקפת מצב של מצוקה ומבטאת את רוח הגכונות לקידוש השם. מצב זה סייע להפנמה חינוכית והטביע את חותמו על תכונותיהם התרבותיות והדתיות של בני דורות אלו.

(ב) המגע הכלכלי והתרבותי עם הסביבה. לחיי הכלכלה של יהודי אשכנז היו תוצאות חינוכיות-לימודיות חשודות במסחר ובאומנויות, ויותר מזה באמצעותה ובסופה, כשנדחקו לעסוק בהלוואה בריבית לעמי הארץ. העיסוק בהלוואות ממון לא הצריך זמן מרובה, וגם הנשים סייעו בכך לבעליהן, שיכלו להקדיש את זמנם הפנוי לתורה. "מה שהתורה מקיימת באשכנז יותר מבשאר ארצות, אֵתִי [בא] מכוון שלוקחים ריבית מן הגויים ואינם צריכין לעשות מלאכה, ומכוח זה יש להם פנאי ללמוד תורה; ומי שאינו לומד מסייע ללומדי תורה מן הריח" (ר' יוסף בן-משה, לקט יושר, נכתב במחצית השנייה של המאה הט"ו). גם "ספר חסידים", שמחברו ר' יהודה החסיד (מת 1216) מצר על כך, שההלוואה בריבית היא עקר פרנסתם של יהודי אשכנז, מייצע (נוסח פארמא, סימן תשע"ד) לכל מי שהיכולת בידו לקיים והגית בו יומם ולילה (יהושע א, ח) פשוטו כמשמעו.

ואמנם אפילו גדולי-התורה באותו פרק-זמן התפרנסו ממש-אס-יזמתם ולא קיבלו שכר תמורת שירותם כרבנים. יתר-על-כן, ניתן להניח, שצורכי פרנסתם ומגעם הישיר עם בעיות המת-ייחסות ליישובו-של-עולם הקנו להם ידיעה מרובה בענייני יומיום, ובקיאותם זו השתקפה בדיוניהם ובכתביהם.

גם בענייני רוח נתקיים מגע בין היהודים ושכניהם. בעל ספר חסידים סיפר, "כי כל עיר ועיר כמנהג הגויים כן מנהג היהודים שעמהם ברוב המקומות" (סימן תתקא); ובמקום אחד (סימן שמז) הוזכר במפורש נגד השימוש בלחן הגויים ובשירי תם. רבנו חם (1100-1171), ממעצבי דמות-דיוקנה של התקופה, הוכיח חכם בן-זמנו ויעץ לו בנימה גלויה של לעג: "אל תמהר להשיב כגלחים [כוהני-דת קאתוליים]" (ספר הישר, 153). המשא-ומתן האינטלקטואלי של הגויים בדרך של דיאלקטיקה היה ידוע ליהודים — אם-כי ראו בו טעם לפגם (ספר חסידים, סעיף תשנב); ומצד אחר — הגויים, שידעו על קיומה של הדיא-לקטיקה התלמודית, כינו את היהודים בשם parvipontani, כלומר מכניסים פיל בקוף המחט.

שירי-אהבה חילוניים היו ידועים ליהודי אשכנז, ופרשן אל-מוני (בפירושו לשירי-השירים ג, ה; מהדורת ליפסיה תרט"ו, עמ' 45) אף השווה אותם לשירי-השירים. ר' יחיאל מפאריס (מת ב-1296) הוזכר גלחים, יודעי עברית, שקנו את ידיעותיהם מיהודים. יתר מן, בעל "ספר חסידים" לא נמנע מלהצביע (סימן שנט) על גויים כעל בעלי-המוסר, הראויים לשמש בשעת פורענות דוגמה ליהודים. גם לדעת ר' יצחק מקורביל (המאה



ציור 81: רבי אשכנזי מלמד לתלמידו, כשרצוה בידו. הציור מרמז, שהלימוד נתקיים בבית הכנסת ושהיתה בו לפחות מידת־מה של לימוד אינדיבידואלי. [מתוך כתבי־יד של חומש, חמש המגילות והפטרות משנת 1395]

פט: "תורה תהא אמונת" ("ספר האסופות", מסוף המאה הי"ג; תיאור מקביל גם ב"ר'קח"): והיו שהציעו סדר לימוד חומש, שיהא פחות סמלי ואפשר הגיוני יותר — להתחיל ב"בראשית" במקום ב"ויקרא". ועוד זאת עשו: "כשאדם מכניס את בנו לתלמוד-תורה, כותבין לו את האותיות על לוח; ... ולשין לו ג' חלות של סולת בדבש, ובתולה לשה את העיסה; ומבשלים לו ג' ביצים ומביאין לו תפוחים ומיני פירות; ומחזירים אחר חכם וחשוב להוליכו לבית-הספר ומכסהו תחת כנפיו ומעלהו לבית-הכנסת; ומאכילין אותו חלות בדבש ומן הביצים והפירות ומק' ריין לו את האותיות, ואחר כך מחפים אותן בדבש ואומרים לו: לחוך" (מתוזר ויטרי לר' שמחה מוויטרי בצרפת, תלמידו של רש"י; מחברו פעל בסוף המאה הי"א ובתחילת הי"ב). בעל "שבילי אמונה" (סוף המאה הי"ד-תחילת הטי"ו, ודבריו מובאים בספר "ברנשפיגל" בידיש של ר' משה בר' העניך, הוסיף: "יתן השם, וכשם שהרקיקים מתוקים, כך ימתקו עליך דברי-תורה". התחלה חגיגית זו, המלווה מעשה סמלי, מעידה על שאיפת המחנכים לחבב את התורה על לומדיה הרבים בכל מיני שעשועים וטכסים, שהיו עשויים להשאיר רושם עמוק; ואמנם הורגשה השפעתם בחיי יומיום.

בתחילה למד הילד "להפיר את האותיות, ואחר-כך לחברם יחד, היא נקראת תיבות, ואחר-כך הפסוק, ואחר-כך הפרשה, ואחר-כך המשנה ואחר-כך התלמוד" ("ר'קח"). החיבור "חוקי התורה" (מוצאו ככל הנראה מתחילת המאה הי"ג מפרובאנס, יש שמקיימים אותו למאה הי"א; הוא משקף נאמנה מנהגים ודעות, שהיו רווחים בצרפת כולה ובאשכנז) מביא דברי אב, המוסר את בנו למלמד: "אודיע לך שתלמד לבני בזה החודש הכרת האותיות, והחודש השני הניקוד, ובחודש השלישי צירוף

חינוך זה השריש איפוא בנוער אהבת התורה, שאיפה לגאולה ונכונות לקידוש-השם. אף בחירת ספרי-לימוד (קטעים מן המקרא), התאמת תוכנית-הלימודים לצורכי בית-הכנסת, מצוות הבית והטכסיות — דרכי-חינוך אלו וכיו"ב התכוונו להבליע את הילד בפולחן הדתי ובמחשבה הדתית של הקהילה. כל מוסדות החברה המריצו מגמה זו ותהליך חינוכי זה וסייעו לשלב את החניך בדפוסי חיה.

חינוך זה לא ניתן ליחידים-סגולה בלבד — לבני עשירים או לבני מיוחסים, אלא הפול היו מצויים ללמד "בניהם ובנותיהם תורה; ואפילו יצטרכו לחזור על הפתחים על ככה, לא יניתום בטל" (מתוך צוואת ר' אליעזר בר' שמואל הלוי, המאה הי"ד), ואמנם "עקב הויקה הדתית לחובת החינוך ואמצעי השידול והלחץ, שנקטו אותם הארגונים להגשמתה, הקיף החינוך המסור רתי, למעשה, את כל בני-החברה כמעט ללא יוצא מן הכלל" (יעקב כ"ץ). ידעו זאת גם הגויים: "מתוך קנאת ה' ואהבת תו' רתו הם שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד" (מדברי תיאולוג נוצרי, תלמידו של אבאעלארדוס, סוף המאה הי"ב).

יתר על כן, החינוך נתפס כתהליך מתמיד — מן העריסה ועד סתימת הגולל; אין בו סיום ואין בו בחינות-גמר, אלא כל אחד ממשיך ללמוד לפי כשרונותיו, ידיעותיו הקודמות וענותו הפנויות. כבר תקנות שו"ם (תקנות משותפות לקהילות שפירא, ורמיישא, מאגינצא שנקבעו במאה הי"ב) תבעו, ש"פל אדם יקבע זמן ללמוד; ואם אינו יכול בתלמוד, יעסוק במקרא וב"פרשה או במדרש, לפי יכלתו". וכך הוהיר ר' משה מקוצי (Cousy, בצרפת): "כל אדם בין עשיר בין עני חייב לקבוע לו זמן לתלמוד-תורה ביום ובלילה... כי ברית תורה נכרת בדם... וכל שאינו עוסק בתורה, חרב מביא לעולם" (ספר מצוות גדול יב; נכתב באמצע המאה הי"ג); הסיכומים ההלכיים וה"מצעים העיוניים, המתיהיסים לענייני חינוך, דורשים מכל אחד, כגדול כקטן, להתמיד בלימוד ומזורים אותם לנצל לכך כל רגע. הדאגה החוזרת ונשנית (מקצתה ודאי מליצית, מקצתה אפשר מציאותית), שלא תשתכח תורה מישראל, היא חלק מן המאמץ הכולל להתחזיר תלמוד-תורה לכל שכבות הציבור ולבני כל הגילים.

(ד) החינוך היסודי. גם דרכי-החינוך לא תוארו במפורש בכתבי התקופה; אבל מתוך תיאורי הפעילות החינוכית ומתוך סיכומי ההוראות והתקנות מצטיירת תמונה בהירה למדי של התלמידים ושל סדרי ההוראה.

בני חמש או שש התחילו בלימוד פורמאלי. בראשונה הובא הילד לבית-הכנסת (שעל ידו נמצא גם ב"ס), כשהוא מלוכש בגדי יום-טוב ומעוטף טלית. התחלה חגיגית זו של הלימודים נתקיימה בחג השבועות, שבו ניתנה תורה, ופעמים כנראה בראש-חודש ניסן, "שהוא כשר לכל דבר" (מדרש תנחומא, פרשת בוא). המלמד היה מכין לוח, שעליו נכתבו — ארבע האותיות הראשונות והאחרונות של האלפא-ביתא, הפסוק תורה צוה לנו משה (דברים לג, ד), הפסוק הראשון שבספר ויקרא [כבר בימי התלמוד תבעו: "יבואו טהורים ויעסקו בטהורים" — עיין לעיל, חלק II, פרק ח, סעיף 4, סעיף-משנה (ה)] ולבסוף — המש-



ציור 82: "חדר" באיטליה.
[מתוך כתביד של סידור משנת היקמ"ג-1383]

למדו לפחות תורה ונביאים. ולא עוד, אלא בתקופת התלמוד היה רב למקרא, רב למשנה ורב לתלמוד. "עתה... ג [מלמדים יש] — אחד לתורה, שני לנביאים, שלישי לתלמוד" (שם, סימן תתכ).

אולם כל זה רק להלכה; למעשה, העדיפו בתקופה זו את לימוד התלמוד; כבר רש"י פירש את "מנעו בניכם מן ההגיון" [ברכות כז, ע"ב] — לא תרגילום במקרא יותר מדאי; "משום שהוא מושך". ור' יהודה בן-הרא"ש, שהיגר בתחילת המאה הי"ד מאשכנז לספרד [עיין לעיל, סעיף ג, סעיף-משנה (ד)(2)], אמר בצוואתו לבניו: "תקבעו עתים ללמוד הפסוק [מקרא] בדקדוק ובפירושו... בקטנותי לא למדתי אותו, כי לא הורגלו ללמוד באשכנז". כנראה שהזנחת לימוד המקרא העמיקה עוד יותר בהמשך-הזמן, עד שבמחצית השנייה של המאה הט"ז קבל ר' יוסף יוזפא האן, איש פראנקפורט, "שבדורותינו יש כמה רבנים, שלא ראו המקרא מימיהם".

בסופו של דבר, לא נעדר המקרא מתוכנית-הלימודים, אולם לא נודע לו מקום מכובד בה — אף-על-פי שיהדות אשכנז תרמה תרומה נכבדה לפרשנות המקרא. הוונחו בעיקר לימודי הנביאים והכתובים. החומש נלמד, אולם דרך למידתו היה לקוי; שבוע שבוע היו מתחילים ב"חדר" את פרשת השבוע, בלי להגיע לסיומה עם סוף השבוע.

על מצב זה הגיבו אנשי דורות אלו — מהם בדברי הסבר והצדקה, ומהם בדברי גינוי. רבנו תם הצדיק את הזנחת לימוד המקרא בעקבות "לעולם ישלש אדם שנותיו — שלישי במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד" (קידושין ל, ע"א); לדעתו, אפשר לצאת-ידי-חובת הכול בלימוד התלמוד הבבלי, "שהוא בלול" מכל המקורות. גם בתחילת המאה הט"ז הסביר אחד מחכמי פולין, חיים בר' בצלאל, אחי המהר"ל, שהגלות המר והארון" היא שדחקה אותם על-כורחם לצמצם לימוד זה, משום "שלא היה בידם יכלת ללמד את בניהם את כל החכמות; על כן ראו אבותינו הקדושים, ובפרט חסידי אשכנז, למשוך את בניהם אחר התלמוד בלבד ולהרגילם ולחנכם אחר הספר הקדוש הזה,

האותיות במלות, ומכאן ואילך יבוא טהור ויעסק בטהרות — בספר ויקרא".

הלימודים נתקיימו לרוב בחדרים מיוחדים, כגון בדירתו של המלמד או בבית-מדרש שעל-יד בית-הכנסת (ר', למשל, ציור 81). השם "חדר", כנינוי למקום הלימוד, התחיל להופיע רק במאה הי"ג. בדרום-צרפת השתדלו לשנות חיצוניות נאה למוסד דות-החינוך, אף הקימו בניינים מפוארים לצורך זה; במידה מסוימת חל הדבר גם על איטליה (ר' ציור 82).

לפי "חוקי התורה", יהיו בכיתתו של מלמד אחד רק עשרה תלמידים (ולא 25, כפי שקבעו חכמי-התלמוד), שפן מחמת שעבוד-מלכויות נתמעטו הלבבות ואי-אפשר לו למלמד ללמד כיתה גדולה; אולם, למעשה, ירד מספר הילדים לכיתה, בעיקר משום שרבים היו מעוניינים בפרנסת המלמדות ופתחו בת"ס. כשהרכיבו כיתה, פעמים שהיו נותנים את הדעת גם לכשרונות הלומדים ודורשים להפריד בין חריפים ונחשלים, כדי לאפשר לכל אחד מהם להתקדם כפי יכולתו. "מי שמלמד תינוקות ואחד חריף מחברו, והרב שלהם רואה שאין תקנתם שילמדו יחד וצריכים החריפים רב להם לבד, אל ישתוק ויאמר לאביהם: 'אלה צריכים רב לבד ואלה לבד', אף-על-פי שיפסיד אם יפרידום" (ספר חסידים, סימן תתכ).

עונשי גוף היו נהוגים, אלא שהיו פותחים בדברי שידולים — "בתחילה מפתים אותו, ולבסוף רצועה על גביו" (מחזור ויטרי). עם זאת נזהרו ממלמדים כעסנים.

היו דורשים, שהמורה יהיה אישיות מוסרית עילאית, טוב לשמים וטוב לבריות, כדי שיראו אותו התלמידים ויעשו כמותו; "אם תראה איש מפולפל ואין בו יראת ה', אל תתן את בנך ללמוד לפניו" (ספר חסידים, סימן תתיא). ובכל-זאת לא נתפסה ההוראה כאומנות, הטעונה הכשרה מקצועית. היא היתה עבודה ומקור פרנסה לאנשים מוכשרים ולא-מוכשרים, מלומדים וחסרי-ידיעה, אידיאליסטים והרפתקנים, בכללם גם מורים שברחו לפני סיום "הזמן" (מחצית שנה), כששכרם בידם.

"בעלי-בתיים" מרובים החזיקו בבתיהם מלמדים פרטיים; פעמים נשפרו המלמדים לתפקיד מסויים, כגון "להשלים את המקרא", ופעמים נשכרו לשנה; המקובלת היתה השכירות ל"זמן". במאה הט"ז התחילו לשפור מלמדים לשעות, שלימדו ילד באופן אינדיבידואלי פרק-זמן מסויים. תשלום שכר-הלימוד היה מוטל על ההורים, אולם קהילות לא-מועטות דאגו לשכר-הלימוד בעד ילדים עניים והיו משתמשים לשם כך בכספי ההקדשות.

קהילות גדולות בצרפת נהגו לפקח על עבודת המלמדים. היה בהן "מלמד תינוקות העיר ומושיב מלמדים תחתיו, והוא מורה את כולם איך יעשו" (פירוש רש"י למונח "סופר מתא" שבבבא בתרא כא, ע"א); פעמים ש"על המלמדים יהיה מלמד חשוב... ולא ילמד הוא שום נער, אך יהיה שוטר ומשגיח על המלמדים, לתת להם שיעור עלי תלמודם" (חוקי התורה, סימן ב).

(ה) תוכנית-הלימודים. בתחילה היו מרבים בלימוד המקרא; כשהתאונן מלמד מסויים בימי רבנו גרשום מאור-הגולה (מת 1040) על קיפוח שכרו, אמר: "למדתי בנך, עד שהשלים המקרא". לפי "חוקי התורה" למד הנער שנתיים חומש ושנתיים נביאים וכתובים. מ"ספר חסידים" ניתן להסיק, שבימיו

(1) דרכי-הוראה. היתה מצויה הרבה דרך הקריאה בקול, "שאתה סודרן [דברי-תורה] ומוציאן בפה, ולא בגמגום ובלחיי-שה" (רש"י ל"פזנו יחד על שפתיך" — עירובין גז, ע"א). חשיבות יתרה נודעה לשינון מתמיד באמצעות חזרות קבועות ותכונות — מדי שבוע, חודש, מחצית שנה וכו'. הלימוד על-פה נחשב הרבה, וזאת לא לבד משום הכלל התלמודי: "אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד" (תגינה ט, ע"ב), אלא גם מחמת מיעוט ספרים ויקר מחירם. היו מקיימים את המנהג התלמודי לקרוא בנעימה ובזמרה; דרך קריאה זה היה מלווה נענוע הגוף, שבא, ככל הנראה, גם כדי לאפשר ללומדי דים אחדים לעיין בספר אחד. נענוע הגוף וקריאה בלחן נחשבה כאמצעים נאותים, המגבירים את תפיסת העניין ואת זכירתו. "שהיו רגילין לשנות משניות בוימרה, לפי שהיו שונין אותן על-פה ועל-ידי כך היו נזכרים יותר" (תוספות מגילה לב, ע"א). בדומה לתלמוד, שיעץ (שבת קד, ע"א) לגוון את לימוד הקריאה על-ידי הכנסת כוונות מיוחדות בשמות האותיות ובצורתן [עיין לעיל, חלק II, פרק ח, סעיף 4, סעיף-משנה (ז) (1)], המליץ גם ר' יצחק בר' משה מווינא, בעל "אור זרוע" (פעל במחצית הראשונה של המאה ה-12), על דרך-לימוד זה: "אלף-בית, כלומר אלף (למד) ב תורות; תורה שבכתב ותורה שבעל-פה; והאיך תלמוד גימל-דלת? — גמור [למד] תחילה, ואחר-כך דע [ולאחר-מכן באו פירושי משמעויותיהן של שאר אותיות הא"ב]. מרבנות-פנים היתה מגמה דידיאקטית זו לייחס לכל אות יותר מכוונה אחת; בעל "האור זרוע" בעצמו מביא כמה אפשרויות לכך, ומלמדים היו משתמשים בהן.

עם זאת נתנו מועטים את דעתם לכללי דידיאקטיקה המקילים על התלמיד; השיגרה היתה שלטת בהוראה, וכנראה משום כך מרובים היו האנשים, שהשיגיהם בקריאה ובכתיבה היו מצומצמים ביותר.

הלימודים נתקיימו בלשון המדוברת — צרפתית, גרמנית, איטלקית ועוד. הטקסטים תורגמו ללשון זו ונתפרשו בה; דבר זה מסתבר מכמה מקורות, ובייחוד מ"חוקי התורה", ר' יהודה בן הרא"ש לא יכול להשתתף בלימודים, כשעבר את צרפת בדרכו מאשכנז לספרד, לפי ש"לא היה לי כתב ולא לשון ללמוד בכתב ספריהם ולהכין לשון מליצותיהם" (מתוך צוואתו הג'ל). מצד אחר אפשר שבישיבות הורו בעברית או שהבקיאות הסבילה בה הגיעה לדרגה, שאפשרה לבחורי הישיבה לדבר בה בשעת הצורך. "כל ארץ אדום [= אירופה הקתולית] משונים לשונות-תם זו מזו; וכשיבואו אכסנאים [מתאכסנים] אליהם, לא יכירו [= יבינו] דבריהם, הוצרכו לדבר להם בלשון-הקודש; לפיכך מורגלים בו יותר" (שלמה פרחון, המאה ה"ב; יליד אראגון שחי זמן מרובה באיטליה). עניין מיוחד יש בעדותו של אליהו קרמי (Cremieux) זה היה מן המופלגים והיה צרפתי... ומורי אבי חלה את פני רבו לפלפל עמו יחדיו; וכן עשו ופלפלו בישיבה בלשון-הקודש, כדי שיבינו גם הוא" (ספר דברי-הימים למלכות ויגיציה).

(2) חינוך הבנות הועמד על מיעוטן. מטרתן היתה לחנך נשים כשרות, היודעות להתפלל והבקיאות במצוות שהאשה חייבת בהן; ש"אם לא תדע הלכות-שבת — היאך תשמור

כי בו חכמה ויראת ה' במקום אחד, והוא הלחם והמזון האמתי אשר בצלו נחיה בגוים" ("עץ-חיים"). ואין בכך אלא המשך מן המרומו בדברי נטרונאי גאון (ראש ישיבת סורא בשנים 853-858); "כיון שרבתה עניות ודלות והוצרכו תלמידים להתפרנס ממעשי-ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד ול"השליש בכל יום, נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה" (מובא במחזור ויטרי). ואילו החובה לקרוא כל שבוע "שניים מקרא ואחד תרגום" (ברכות ה, ע"ב) באה על סיפוקה (אפשר שלא בכל המקומות) בכך, שהנערים המתבגרים עברו על פרשת-השבוע.

גם הנוצרים ידעו, שהיהודים מעדיפים את לימוד התלמוד, אבל פירשו זאת כדרכם מימי אבות-הכנסייה; דרך משל, האפיפיור אינוקאנטיוס הרביעי טען (1244), שהיהודים מחנכים את ילדיהם על ברכי התלמוד וממעטים בלימוד המקרא, משום שחוששים כביכול, שמתוך לימוד המקרא יגיעו הילדים לאמונה הנוצרית.

בדרך כלל, לא שימשה המשנה כנושא לימודי לעצמו, אלא נלמדה אגב השקלא-וטריא התלמודית. גם בפירושים למשניות ניתנה הדעת בעיקר לסדרים החסרים בתלמוד (זרעים, טהרות), שהרי השאר נלמד עם לימוד הגמרא. ב"חוקי התורה" נתפס הביטוי "בן-עשר למשנה" כהוראה להתחיל או בלימוד גמרא — "מסכת ברכות ומסכתות קטנות הכתובות בסדר מועד" ולהמשיך שך בכך עד שיהיה הילד בן שלוש-עשרה. ולא עוד, אלא היתה רווחת המגמה להקדים את לימוד התלמוד עוד קודם לגיל עשר. בסופו של דבר, הועמדה התוכנית על בקיאות מרובה בתלמוד. המגמה המוסרית-הדתית בלימוד השתקפה בחשיבות, שהיו מייחסים ללימוד מדרש-אגדה. חסידי אשכנז החשיבו את לימוד המדרשים וגם לא הפרידו בין האגדה וההלכה בתלמוד; שפן "כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות, לא טעם טעמה של תורה; וכל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש, לא טעם טעמה של יראת-חטא" ("רקח" לר' אלעזר מוורמיישא, המביא את הדברים בלשון אבות דרבי נתן). ו"אם לבו [של אדם] סתום... יעסוק במדרשים, בקריאה [בתנ"ך] או באגדות" (ספר חסידים, סימן תשמח) וילמד מתוך כך לחקות את מעשיהם של צדיקי ישראל וחסידיו בכל הדורות.

בחוגי החסידים-המקובלים עסקו גם בתורת הסוד. אולם שלא כבספרד באותה תקופה [עיין לעיל, סעיף (2)], כמעט שלא היו באשכנז מהלכים לחכמות חיצוניות (פילוסופיה ומדעים) במוסדות החינוך ובלמוד העצמי. "לא ילמוד אדם שום תורה, אלא המביאה לידי יראת-שמים... ולא שאר חכמות, כמו חכמת דייליקטיקה [דיאלקטיקה] של גוים" (ספר חסידים, סימן תשנב); אדרבא, פירשו: "הפוך בה והפוך בה" [אבות ה, כב] — חזור וחזור על דברי תורה, 'שהכול בה' [שם] — שכל חוכמות העולם כלולה בה" (מחזור ויטרי). ובכל זאת ניכר רישומה של הפילוסופיה גם בספרי החסידים והמקובלים האשכנזים, וספר "האמור" נות הודעות" של ר' סעדיה גאון נפוץ בתחומה של יהדות אשכנז עוד קודם לתרגומו של ר' יהודה אבן-תיבון. לימודי הפילוסופיה והמדעים חדרו לדרום-צרפת מספרד בהשפעת "מור" רה נבוכים" לרמב"ם ועוררו מלחמת תרבות עצומה במאה ה"ג, שהידיה הגיעו גם לצפון.

עיקר הלימוד היה לימוד עצמי. ראש־הישיבה היה "מגיד שיעור" לכל התלמידים, וכל אחד מהם למד בפני עצמו ממקום שרצה. ניתן להניח, שעד שנתפשו קונטרסיו של רש"י, היה תפקידו העיקרי של הרב ללמד את גירסת התלמוד, על פירושו; לפי "חוקי התורה" סיעו לו "מתורגמנים", שחזרו עם קבוצה של עשרה תלמידים 2-3 פעמים על ההלכות, שלימד ראש הישיבה פעמיים ביום את כל התלמידים. משנפוצו קונטרסי הפירושים של רש"י, חלו שינויים בדרכי־הלימוד. כבר בימיהם של בעלי־התוספות הראשונים (תחילת המאה ה"ב) פתח ראש־הישיבה את שיעורו בהרצאה הקשורה בטכסט מסוים; הרצאה זו הקיפה גם השוואה של עניין לעניין ומשא־ומתן של הלכה, ובמסגרת לימודית זו ניתן מקום גם לקושיותיהם של התלמידים. "היו לומדים לפניו [לפני הר"י — ר' יצחק בן שמואל, הוקן מדאמפיאר בצרפת; פעל במאה ה"ב] 60 רבנים, שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד [הוקן]; גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא, שלא היה לומד חברו והיו חוזרים עליה. ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה, שלא היה בפיהם ובין כולם [כולם ביחד הקיפו את כל הגמרא]... וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא, שנראית היפך או סתירה במקום אחר, ישב ותיקן על אופנו" ("צדה לדרך", הקדמה).

באופן זה נשתכללה ונתגבשה שיטה ביקורתית-השוואתית, הסוקרת את הש"ס כולו בסקירה אחת, רואה את הסוגיות בשל־מותן, מגלה קשיים ופותרת אותם וגם מרגישה בסתירות ומיישבת אותן בעזרת ניתוח הגיוני של מושגי־יסוד. שיטה זו חידדה את השכל, הרגילה להעמיק בעניין ולעמוד על הצדדים השווים והשונים שבפסקי־ההלכה וגם שימשה כמכשיר לפתירת שאלות מעשיות. אולם פעמים שהפריזו על המידה והגיעו לקיצוניות בשימושה של שיטה זו, עד שנשמעו טענות נגד הפלפול במשמעותו השלילית — כטכניקה ערטילאית של שאלות־ותשובות, שאינה מגבירה את ידיעת ההלכה ואינה מחדדת את השכל. אדרבא, לדעת בעלי הטענות, הפלפול מסלף ומבלבל, וסופו — חריפות־סרק וסברות־כרס; לפיכך יש לתחום לו תחומים.

הרצאת ראש־הישיבה והחידושים שנתחדשו בישיבה נרשמו על־ידי התלמידים ב"קונטרסים", ששימשו יסוד להרחבת העניינים ולהוספת משלהם וכבסיס לפעולתם האינטלקטואלית העצמאית של המוכשרים שבתלמידים. ראש־הישיבה עודדו את מיטב תלמידיהם לכתוב חיבורים "לפני רבינו" — בהדרכתו ובפיקוחו של ראש־הישיבה. בתפקידם ובתוצאותיהם דמו החיבורים לדיסרטאציה או לעבודת־גמר אוניברסיטאית.

בחוריי־הישיבה למדו את התלמוד בשלמותו, ואף אותם הסדרים, שלא היה בהם עניין להלכה־למעשה, כגון מצוות התלויות בארץ. אמנם היתה קיימת נטייה להזניח את הסדרים זרעים, קדשים וטהרות, אולם היא עוררה תרעומת.

בישיבות התעמקו הרבה גם בספרות החסידית העיונית ונתנו דעתם לביאורי התפילות והפיוטים על־דרך הסוד והגימטריא.

המורים הפעילו השפעה אישית על תלמידיהם ועיצבו את אישיותם. בין מורים ותלמידים שררו יחסים הדוקים; הם נהגו להתפלל בצוותא, ולא הצטרפו למניין הציבור. התלמידים הומגו תכופות להסב אל שולחן רבם, ופעמים גם התאכסנו בביתו. מעט מעט נתגבשו בישיבה דפוסי־חיים מיוחדים, שבזכותם היו

שבת?!" (ספר חסידים, סימן תתלה). חייבים "לומר לנשים המצוות הנוהגות להם — עשה ולא, ותועיל הקריאה והדקדוק, כאשר יועיל עסק התלמוד לאנשים [לגברים]" (ספר מצוות קטן, הקדמה). כנגדם היו שדרשו יותר מזה — "עשרים־וארבע [תנן] והלכות־איסור־והיתר, אותם מחוייבים האבות ללמדן" (ספר מידות, נכתב בידיש בתקופה קצת יותר מאוחרת). כפי הנראה, לא קטן היה מספר האבות, שנתנו לבנותיהם ללמוד כרצונן, "אף־על־פי שאין האשה מצווה על תלמוד־תורה" (פסקי ר' ישעיה די־טראני, פעל באיטליה במחצית הראשונה של המאה ה"ג). עם זאת יש הפרזה בדברים הנ"ל [ענין לעיל, סעיף־משנה (ג)] של תיאולוג נוצרי בסוף המאה ה"ב, תלמידו של אבאלאר־דוס, שהאשים את בני־דורו ברשלנות והעלה על נס את מסירי־תו של היהודי לחינוך ילדיו: "אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד... ולא רק את הבנים אלא אף את הבנות".

הבנות למדו גם לתפור, לטוות ולרקום, וזאת לא לשם מטרה מעשית, אלא כדי שלא יתבטלו ולא יבואו להרהורי־עברה. חינוך נשים מבוגרות הופקד בעיקר ביד נשים למדניות וצדקניות; ואמנם כשהפסיד ר' אלעזר בן יהודה מוורמיישא (בקירוב 1176-1238) את אשתו, שיבח אותה, ש"בכל המדינות לימדה הנשים", ולא עוד, אלא מימותיהן של בנות רש"י (המאה ה"א) ועד לסבתא של ר' יאיר חיים בכרך (חיה במאה ה"ז) היו בנות מוכשרות של גדולי תורה עוסקות בלימוד עצמי בספרים רבניים וקנו להן בקיאות בהם — עד שהיו מורי־הוראה מוסמכים מקבלים את דעתן בענייני מנהגים; כגון — מרים בת ר' שלמה שפירא, אשת ר' יוחנן לוריא (המאה ה"ט), חי באש־כנו ובצרפת), שנתנה שיעור תלמוד בישיבה, כשהיא נמצאת מאחורי פרגוד.

(ח) ישיבות. בני י"ג המשיכו בלימודיהם בישיבות. "חוקי התורה" דרשו מן האבות להשתדל שלפחות בן אחד יהא "קודש לה" ויתמסר לתלמוד־תורה. בדומה לנהוג בזמן התהוותן של אוניברסיטאות נוצריות באירופה, נתלכדו מרכזים ישיבתיים סביב למורה מפורסם, מכאן שאופיה וכיוון לימודה של כל ישיבה נקבעו על־ידי אישיותו ולמדנותו של העומד בראשה. התלמוד היה עיקרו ומרכזו של הלימוד בישיבה, וכל תהליך החינוך נתכוון להעמיד בעלי־תריסין בגמרא. ואמנם הגיעו ישיבות אשכנז להישגים עצומים בתחום זה וגידלו עילית (elite) תרבותית ומנהיגות רוחנית של האומה. משום כך הוטבע על החינוך ביודעים ובלא־יודעים אופי אריסטוקראטי, שהרי רק המוכשרים ממש היו מסוגלים להגיע לשיאים הנדרשים.

המוכשרים שבתלמידים שאפו ללמוד בישיבה מפורסמת, גם כשהיה עליהם להרחיק גודל לשם כך. "כיונים הנודדים משוכך לשוכך לבקש אוכלם, כך הם הולכים ממדרשו של פלוני חכם לבית־המדרש של פלוני חכם לבקש טעמי תורה" (פירוש רש"י לשיר השירים ה, טז). כדי לקיים אחידות מינימאלית בלימוד ולאפשר לתלמידים הנודדים להצטרף ללימודים בכל ישיבה, נהגו להתחיל מסכת חדשה בראש־חודש.

בחוריי־הישיבה שלא מבני־המקום החזקו על־ידי ראש־הישיבה באמצעים, שטופקו על־ידי הקהילות. ולא עוד, אלא בתי־המדרש, או מעונותיהם של ראש־הישיבה, שימשו גם כמקומות־מגורים לתלמידים נצרכים שבאו ממרחקים.

החדשים. באשכנו נתגבש הטיפוס של "המתמיד", הלך באוהלה של תורה ללא שיעור זמן ומרץ וללא כוונה מעשית-תועלתנית. "חכמי אשכנו לא היו חולצים מנעליהם אלא בליל שבת, לפי שלומדים בכל הלילות של חול ושוכבים מעט בלבושיהם" (ר' משה מקוצי); "בארץ צרפת היו עוסקין בעסק גדול וזמן רב, והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד" ("ארחות צדי-קים"; מחברו האלמוני, כנראה ממגורשי צרפת, חי באשכנו במאה הי"ד). מידת ההתמדה והמסירות הצמיחה פירות כה מהוללים, עד שהמליץ ר' יצחק בן שלשת (המאה הי"ד), מגדולי חכמי ספרד, "כי מצרפת תצא תורה ודבר ה' מאשכנו". יצ"ט חינוך יהודי באיטליה בימי הביניים המאוחרים — עיין להלן, חלק IV, פרק ד.

החינוך היהודי בימי הביניים — ביבליוגרפיה לפרקים ד-ה: אסף ש' (עורך), מקורות לתולדות החינוך בישראל — מחלת ימי הביניים עד תקופת ההשכלה, ת"א תרפ"ה-תרפ"ח, 4 כרכים [מסותף להלן III-V]; אגבל י', הרמב"ם ומשנתו בחינוך (הד החינוך תרצ"ה, ט, 8-9, 26-28); טשרנו ש"י, לתולדות החינוך בישראל, ירושלים תרצ"ט, חוברת 2 — תקופת הגאונים; בלומנ"ד פילד ש"מ, רש"י המורה, ת"א תשי"ב; הנ"ל, למשנת החינוך של הרמב"ם (החינוך תשט"ו, כח, 144-155); שבטיאל י', חינוך והוראה במשנתו של הרמב"ם (בשדה חמ"ד תשי"ט, ב, 89-93); אשתור א', קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים 1960, כרך א, פרקים ד, ו; גויטיין ש"ד, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב; דינור ב"צ, ישראל בגולה, כרך 1, ספר 4, ת"א-ירושלים תשכ"ג, 342-345 (הדרשנים), 381-410 (החינוך ודרכיו); כהן א', החינוך בתקופת הגאונים (החינוך תשכ"ג, לה, 49-56).

Guedemann M., Das jüdische Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode, Wien 1873; id., Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abendländischen Juden während des Mittelalters und der neueren Zeit [למעשה, רק ימי הביניים], Wien 1880/88, 3 vols. [עברית: ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ווארשה תרנ"ז/ט', 3 חלקים; יידיש: אידישע קולטור-געשיכטע אין מיטלאטער, בערלין 1922 — ANKORI Z., Karaites in Byzantium, Jerusalem-N.Y. 1959, espec. Introduction and ch. 5, 8; ABRAHAMS I., Jewish Life in the Middle Ages, N.Y. 1960, ch. 19-20.

בוגרי הישיבה שלמים בתורתם וביראתם ומוכנים למלא תפקי-דים ציבוריים.

(ט) לימוד עצמי וחינוך מבוגרים. "בעלי-הבתים", שהי-תורה לא היתה אומנותם, נדרשו לקבוע עתים מזומנות ללימוד, וכל אחד מהם למד כפי יכולתו ולפי הבנתו — תלמוד, מקרא, פרשת השבוע, מדרש. החשיבו את הלימוד העצמי של האגדה ושל המדרשים, שהם מביאים ליראת חטא. ולא עוד, אלא ניתן להניח כי בדברי אגדה, שהכניס רש"י לתוך פירושו לתנך, התכוון ל"בעלי-בתים" אלו; למענם הונהגה גם הדרשה, "שהדר" שן דורש ברבים בכל שבת" (רש"י סוטה מט, ע"א) בבית-הכנסת. ועוד זאת, הלומדים והמאזינים ביקשו למצוא נחמה באגדה ובדרשות בשעות הפורענות המרובות.

לשם חיווק חינוכם הדתי של המבוגרים חוברו ספרי מוסר (כגון ספר חסידים), ספרים הכורכים מוסר והלכה (כגון ספר הרקח וספר יראים) וקובצי סיפורים ביידיש (כגון מעשה-בפך — ספר-מעשיות), שנלמדו ברבים. ואם כי זולו חכמים בספרים הרושמים סדרי מלחמות וכיבושים, הביטו בעין יפה על קריאה בספרי היסטוריה — ביוגרפיות, ספרי זכרונות, קובצי סיפורים וכיו"ב מן הספרים, שאגדות ותיאורי עובדות שימשו בהם בערבוביה. לפיכך מצא ספר יוסיפון (קובץ סיפורים מן ההיס-טוריה היהודית; נתחבר כנראה במאה העשירית) מהלכים לא לבד בהמוני העם, אלא גם אצל חכמים מובהקים. ספרים אלו היה בהם כדי ללמד לקח מהנהגתם של גדולי ישראל המתוארת בהם.

(י) מורשתה של היהדות האשכנזית. יהדות זו יצרה את "גוסס אשכנז", ששלט, על ערכיו ושיטותיו, בחלק גדול מן היהדות. ממנה ינקו מנהיגי היהדות במזרח-אירופה עד הימים

י"ד
ז"ם
ז"ה
ז"ו
ע"ם
מ"ד
ר"י
י"י
ת"ח
ס"ג
ש"ל
ש"ל
כ"ן
י"ם
ז"ה
י"ם
ה"ם
כ"ה
ז"ר

ת"
ל"
י"
ד"ה
י"ם
ז"ות
ז"ות
ש"
ות,
ז"ל
—

ז"ו
ז"ג
ה"
את
ת"ו
ז"י

ת"ם
ז"ות
י"ם

ז"ג
ז"
את
ז"ג
ז"ג
ת"ו
ז"י